

кып
2004-804
принтис

ВЕДОМСТВО АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ
Д.10.04.236

Кол жазма укугунда
УДК 494.3:413(575.2)(043,3)

КАРАТАЕВА СОНАЙЫМ КУБАТБЕКОВНА

**«Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү кош
сөздөр**
(кыргыз тилинин материалдары менен салыштырма-тарыхый планда
изилдөө)

10.02.06 – Түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2004

Диссертация И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин алдындагы Чыгыш тилдер жана маданияты институтунда аткарылды.

Илимий жетекчиси : Кыргыз Республикасынын илимдер улуттук академиясынын корреспондент мүчөсү,
филология илимдеринин доктору,
профессор Ж.К.Сыдыков

Расмий оппоненттери: Филология илимдеринин доктору,
профессор Ш.Ж.Жапаров
Филология илимдеринин кандидаты
А.А.Боронов

Жетектөөчү мекеме: Бишкек гуманитардык университетинин
түркология факультетинин кыргыз тили
кафедрасы

Коргоо 2004-ж. "18" *мартта* саат 10⁰⁰ Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтунда (тең уюштуруучу: К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети жана Бишкек гуманитардык университети) кандидаттык (докторлук) илимий даражаны ыйгаруу боюнча Ведомство аралык Д.10.04.236. Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2004-ж. "16" *февралда* таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Г.З. Жамашева

ЭМГЕКТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бүгүнкү күндө кош сөздөрдүн жасалуу процессинин актуалдуу маселелери жалпы жана жеке тил илиминин деңгээлинде, айрым же тектеш тилдердин факты-материалдарын жалпылаштыруу аркылуу изилденип келе жатат. Кыргыз тилинин грамматикасы боюнча жазылган изилдөөлөрдө кош сөздөрдүн жасалышынын кээ бир маселелерине кайрылбаган иликтөөчүнү табуу кыйын. Бирок буга карабастан копулятивдүү композиттердин¹ структуралык-семантикалык белгилери салыштырматарыхый планда атайын лингвистикалык изилдөөнүн предмети катары алына элек. Мына ушул түйүндүү маселени чечмелөө максатында негизги илимий булак катары В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев жана А.М.Щербактын редакторлугу астында түзүлгөн «Древнетюркский словарь»² сөздүгүнүн материалдары пайдаланылды. Сөздүк VII-XIIIкк. таандык тарыхый жазма булактардын негизинде түзүлүп, 20000 чамасындагы сөздөрдү, сөз айкаштарын, анын ичинде адам аттарын, географиялык, этникалык аталыштарды жана кош сөздөрдү камтыйт. Мындай бай тилдик булактар копулятивдүү композиттердин тарыхый-эволюциялык өнүгүшү тууралуу кабарлаган алгылыктуу факты-материалдарды бере алары бышык. Демек, аталган тилдик категорияны атайын монографиялык изилдөөнүн объектиси катары алууга илимий негиз бар.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги копулятивдүү композиттерди структуралык-семантикалык жактан тарыхый-салыштыруу планында иликтөөгө алуу, алардын жасалышындагы жалпылыктарды жана айрымачылыктарды аныктоо. Бул максатты ишке ашырууда төмөнкү милдеттер алдыга коюлат:

- «Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү кош сөздөрдү жыйноо;
- азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдү системага келтирүү;
- аларды морфологиялык жактан тигил же бул сөз түркүмүнө ажыратуу, о.э. лексико-семантикалык анализге алуу;
- копулятивдүү композиттердин этимологиясына назар салуу;
- үч жана төрт компоненттен турган кош сөздөрдүн пайда болуу жолдорун аныктоо;
- кош сөздөрдүн классификацияланыш маселесине кайрылуу;
- копулятивдүү композиттердин жасалышындагы семантикалык фактордун ролун аныктоо;
- сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги синонимдик, антонимдик

1. Мындан ары «копулятивдүү композиттер» деген термин аркылуу тең байланыш аркылуу уюшулган кош сөздөрдү түшүнөбүз.

2. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969. -673 с.

жана ассоциативдик катыштагы кош сөздөрдүн жасалышындагы жалпылыктар менен айрымачылыктарга назар салуу;

- композиттердин жасалышында өздөштүрүлгөн сөздөрдүн функциясын аныктоо, компоненттердин тилдик курамына көңүл буруу;
- байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн моделдерин аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Сөздүктөгү копулятивдүү композиттер структуралык, лексико-семантикалык жактан иликтөөгө алынды; кош сөздөрдү салыштырма-тарыхый планда изилдөөнүн негизинде сөздүктөгү жана кыргыз тилиндеги композиттердин ортосундагы жалпылыктар менен өзгөчөлүктөр далилденди; кош сөздөрдүн жасалышындагы семантикалык фактордун жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кызматы каралды жана лексико-грамматикалык белгилери боюнча алардын моделдери аныкталды.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин индоевропа жана мурдагы советтик түркология илиминде жетишилген жоболор, салттуу пикирлер, калыптанган салыштырма-тарыхый усулдар, лингвистикалык сөздүктөр түзөт жана Н.К.Дмитриев, Е.И.Убрятова, А.А.Юлдашев, А.Т.Кайдаров, К.Тыныстанов, Н.А.Баскаков, А.Н.Копонов, Э.В.Севортян, Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаева, С.Н.Муратов, С.С.Сыдыков, Т.К.Ахматов, А.Т.Турсунов, Ж.К.Сыдыков, С.Рамазанов, Л.Ж.Жабелова, Р.А.Аганин, Э.Н.Кожабегенова ж.б. авторлордун эмгектери жана изилдөөлөрү, тил илимине киргизген ар кыл маалыматтары негиз болуп берди.

Илимий-практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз тилинин тарыхый грамматикасы менен тарыхый лексикологиясын түзүүдө, байыркы түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө, жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, татаал сөздөрдүн сөздүгүн, усулдук колдонмолорду түзүүдө зор мааниге ээ.

Изилдөөнүн булактары катары «Древнетюркский словарь» сөздүгүнүн материалдары пайдаланылды. Ал эми кыргыз тилинде К.Юдахиндин сөздүгү, Х.К.Карасаев, А.Карасаева тарабынан түзүлгөн эмгектин материалдары жана Б.Ө.Орузбаеванын «Сөз»¹ атуу китебинде келтирилген тиркемеси колдонулду.

Эмгектин апробацияланышы. Диссертация И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз тили жана адабияты факультетинин кыргыз тили кафедрасынын жана Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими

1. Кыргызча-орусча сөздүк. -М., 1965. -972 с.; Х.Карасаев, А.Карасаева. Түгөйлүү сөздөр. -Ф., 1971. -127 с.; Б.Ө.Орузбаева. Сөз. -Б., 1994. -259 с.

институтунун кеңейтилген жыйындарында талкууланды. Эмгектин айрым бөлүктөрү боюнча КМУУнун (азыркы КУУ) 50 жылдыгына жана Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгына (2001, сер. 5, 1-чыг.), Касым Тыныстан уулунун 100 жылдык (2002-ж.), Б.Алымовдун 70 жылдык мааракелерине арналган илимий-теориялык конференцияларында (2003-ж) баяндамалар жасалды. Ошондой эле диссертациянын бир катар жоболору жана тыянактары КУУнун илимий-теориялык «Вестник» (1999, 2-чыг., 2-бөлүк), КУУнун журналистика факультети тарабынан жарыкка чыгарылган «Демократия жана массалык маалымат каражаттары» (2002-ж), К.Тыныстан уулунун 100 жылдык мааракесине арналган (2002-ж., 2 макала) жана Мамлекеттик тил жана маданияты институтунун алдында чыгарылган илимий-теориялык жыйнактарында жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү. Эмгек кириш сөздөн, төрт баптан, корутундудан, тиркемеден жана адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН МАЗМУНУ

Кириш сөздө теманын актуалдуулугу, диссертациянын максаты жана милдеттери, изилдөөнүн ыкмалары жана методологиясы, проблеманы салыштырма-тарыхый планда изилдөөнүн мааниси, кыргыз тил илимине киргизген жаңылыктары, илимий-практикалык жана теориялык мааниси көрсөтүлөт. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жана кыргыз тилиндеги копулятивдүү композиттерди изилдөөнүн соңку мезгилдерге чейинки деңгээли, ошондой эле сөздүктүн түзүлүшүнө негиз болуп берген тарыхый булактар жөнүндө кыскача маалымат берилет.

«Кош сөздөрдүн классификацияланышы» атуу биринчи бапта кош сөздөрдүн этимологиясы, аларды классификациялоонун принциптери жана белгилери, үч же төрт компоненттен турган композиттердин найда болуу жолдору иликтөөгө алынат. Изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө белгиленип жүргөндөй, кош сөздөрдүн тамырында алгач бири-биринен көз карандысыз абалда турган синтаксистик айкаштагы элементтер жаткан. Синтаксистик айкаштар угуучу тарабынан бир түшүнүк катары кабыл алынганда гана кош сөздүк касиетке ээ болот. Бул тилдик кубулуш композиттин курамындагы компоненттердин конкреттүү мааниси сүртүлүп, жалпы мааниде колдонулганда гана ишке ашат. Индоевропа тил илиминде калыптанган бул көз караш Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, С.Н.Муратов, Б.Ө.Орузбаева сыяктуу бир катар түркологдордун эмгектеринде колдоого алынган. Сөздүктөн алынган копулятивдүү композиттердин моделдери кош сөздөрдүн синтаксистик негизин далилдеген алгылыктуу материалдарды берет. Алар структуралык жактан синтаксистик түзүлүштөгү айкаштардан толук ажырай элек баскычында колдонулган. Аны төмөнкү белгилер далилдейт: 1) компоненттердин эки башка сөз түркүмүндө туруучу; el tüz

< *zат ат. el* "уруулук бирикме" + *сын ат. түз* "бирдей, тең" = уруулук бирикме (ДТС 169) ж.б.; 2) айрым учурларда компоненттердин ортосуна сөз кошулуп колдонулушу: *qut ülüg* < «бакыт, кут» - *qutın bar ücün ülügüm bar ücün öltäci bodunıy tigrüü igitim* - «бактыма жараша элимди күрөшкө көтөрө алдым» (ДТС472); 3) компоненттерге эки башка грамматикалык көрсөткүчтөрдүн жалганышы: *qıjıt qıjıt* < *з. ат. жекелик саны qıjıt* «жаза» + *з.ат. көптүк саны qıjıt* «жазалар» = жазалар (ДТС 441) сыяктуу тилдик көрүнүштөр. Кош сөздөрдүн компоненттеринин эки башка сөз түркүмүндө турушу кыргыз тилинде да архаикалык рудимент катары сакталып калган. Мисалы, тым-тырс. - *такт. üm || ün* "тынчуу, басылуу" маанисинде жана *ürs тууранды сөз* (акырын чыккан табышты билдирет). Арийне, сөздүктөгү композиттерди кош сөздөрдүн тарыхый-эволюциясындагы алгачкы этап деп кароого болбойт. Биринчиден, жогоруда белгиленген өзгөчөлүктөр копулятивдүү композиттердин айрымдарына гана мүнөздүү. Экинчиден, сүйлөм тизмегинде кош сөздөрдүн бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы. Үчүнчүдөн, композиттердин сырткы түзүлүшү сөз айкаштарына окшош болгону менен алардан айрымаланып семантикалык жактан ажырагыс биримдикке ээ. Сөздүктөгү кош сөздөр композиттердин өнүгүшүндөгү кийинки баскыч катары каралышы зарыл. Себеби аларда азыркы кыргыз тилиндеги копулятивдүү композиттерге мүнөздүү болгон белгилер жышыраак учурайт. Компоненттердин тең байланыш аркылуу жасалышы жана алардын бир сөз түркүмүндө турушу композиттердин эволюциясындагы кийинки этап. Мындай кубулуштун орто кылымдын эрте мезгилинде эле башталганын жазма эстеликтердеги факты-материалдар тастыктай алат.

Тил илиминде айтылган салттуу пикирлерге таянып, азыркы кыргыз тилиндеги жана сөздүктөгү кош сөздөр структуралык жана жасалыш өзгөчөлүгүнө карай шарттуу түрдө эки чоң топко ажыратылат: 1) жалпылама кош сөздөр; 2) кайталама кош сөздөр. Жалпылама жана кайталама кош сөздөрдү бир тилдик кубулуш катары кароого өбөлгө түзгөн белгилер - алардын компоненттеринин бир сөз түркүмүндө турушу жана жалпылама бир түшүнүктүн берилиши. Аталган эки топтун ортосунда жалпылыктарга караганда айрымачылыктар көбүрөөк экендигин белгилөө зарыл:

а) жалпылама кош сөздөр тең байланыш аркылуу жасалып, топтоо, жалпылоо маанисин туюнтат. Ал эми кайталама кош сөздөрдүн жасалышында сөз жасоонун өзгөчө түрү - редупликация колдонулат. Мисалы, *теңигү теңигү* < "түбөлүк" (ДТС342) // чоң-чоң, бийик-бийик ж.б.

б) жалпылама кош сөздөрдүн ар бир компоненти (тарыхый жактан толук маанилүү синонимдеш кош сөздөрдөн башкасы), тилде өз алдынча лексикалык бирдик катары колдонулат. Ал эми кайталама кош

сөздөрдө маани берген компоненти гана өз алдынча лексикалык бирдик боло алат. Мисалы, *çavaç çuvaç* < «тамызгы» (ДТС142) // мал-сал ж.б.

в) компоненттердин ортосундагы маанилик катыш дагы түрдүүчө. Бир «түшүнүк талаасынын» чегинде гана жалпылама кош сөздөрдүн компоненттери бири-бири менен синонимдик, антонимдик, ассоциативдик катышта турушат. Кайталама кош сөздөрдүн компоненттеринин ортосунда мындай маанилик катыш жок. Синонимдик: *belgü nişan* < «белги, тамга» (ДТС93) // кайыр-садага; антонимдик: *ayır uçuz* < «баасы» (ДТС19) // чоң-кичине; ассоциативдик катыштагы композиттер: *ajaç tergi* < «индиш-аяк» (ДТС27) // индиш-аяк ж.б.

г) күчөтмө кайталоодо сөздүн фонемалык курамы өзгөрүп, үндөшүү законунун негизинде үндүү тыбыштар алмашып же эки сөздү байланыштырып турган үнсүздүн келиши мүнөздүү. Мисалы, *emla-semla* - < «дарылоо» (ДТС173) // качыр-кучур, кап-кара, жалт-жулт ж.б.

д) жалпылама кош сөздөр сөздүктө жана кыргыз тилинде калыптанып калган тилдик категориялардын курамына кирери байкалды. Ал эми кайталама кош сөздөр пикир алышуу процессинде сүйлөөчүнүн эркине жараша жасалып, тилде стилистикалык каражат катары кызмат кылат.

е) кош сөздөрдүн эки тобу колдонулуш чөйрөсү боюнча дагы бири-биринен айрымаланып турушат. Жалпылама кош сөздөр адабий тилдин бардык стилинде колдонулса, ал эми кайталама кош сөздөр оозеки кепке мүнөздүү көрүнүш. Бул бөтөнчөлүк тилдин тарыхый-эволюциялык өнүгүшүнүн бардык этабында сакталган.

Жалпылама кош сөздөр тең байланышка негизделип тизмектешип, бир гана лексикалык мааниге ээ болгондуктан жөнөкөй сөздөрдөй эле бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Сөздүктө жалпылама кош сөздөрдүн тигил же бул компонентине грамматикалык көрсөткүч жалганганына карабастан, алар семантикалык жактан тең салмакта. Тилдин тарыхый-эволюциялык өнүгүшүнүн кийинки баскычтарында композиттердин жасалуу жолдору жакшырган да, мүчө компоненттердин экинчисине гана жалганып калган. Кыргыз тилинде жалпылама кош сөздөрдүн компоненттери бир сөз түркүмүндө турушу талап кылынса, сөздүктө компоненттери эки башка сөз түркүмүнөн жасалган жалпылама кош сөздөр бир топ арбын кездешет. Бирок сан жагынан өнүгө алган эмес. Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй бир гана сөз түркүмүнөн уюшулган композиттердин саны 1013кө жетсе, эки башка сөз түркүмүнөн жасалган жалпылама кош сөздөр 30га чукул. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде архаикалык рудимент катары гана сакталып калган жана алар 741//4 катышында.

Сөздүктөн жалпылама кош сөздөрдүн үч же төрт компоненттен турган учурларын байкоого болот. Алардын XI-XII кк. таандык «Кутадгу билигде», «Алтын ярухта» жана буддизмдик мазмундагы

тексттерге мүнөздүү экендиги байкалды. Байыркы түрк тилдериндеги мындай тилдик кубулуш санскрит тилинин таасиринен улам пайда болушу толук мүмкүн. Будда тексттери санскрит тилинде жазылгандыктан, буддизмди таркатуучу миссионер-согдулар аркылуу түздөн-түз санскрит тилинен түрк тилдерине которулушу ыктымал. Автор санскрит тилиндеги кош сөздөрдүн структурасын гана өздөштүргөн да, анын негизинде үч же төрт компоненттен турган композиттерди жасаган. Бул форма түрк тилдерине санскриттен араб-перс адабияттары аркылуу кириши да ыктымал. Араб халифаты жана мусулман ренессансы өнүгүп турган доордо басып алуучулар (Арабдар – С.К.) өздөрү багындырып алган элдердин маданий, илимий жетишкендиктерин өздөштүрүшкөн. Индия өлкөсү иран-араб дүйнөсүнө так илимдердин, математика жана көркөм адабияттын үлгүлөрүн берген. Жусуп Баласагындын чыгармасында индия адабиятынан таасирленген араб-перс тилдери аркылуу же болбосо автор рифманы берүү үчүн мындай түзүлүштөгү композиттерди колдонгон. Кыргыз тилинде да үч же төрт компоненттен турган кош сөздөр кездешет. Алар чакчылдардын жана тууранды сөздөрдүн кайталанышы аркылуу жасалган.

Кайталама кош сөздөрдүн жасалуу жолдору. Редупликация жолу менен кош сөздөрдүн жасалышы азыркы кыргыз тилинде тирүү тилдик кубулуш. Сөздүктө кош сөздөрдүн бул тобу айрым учурларда гана Махмуд Кашгаринин «Сөздүгүнө» гана мүнөздүү. Кайталама кош сөздөр «Сөздүктө» жана азыркы кыргыз тилинде салттуу түрдө калыптанып калган моделдердин негизинде уюшулган.

Кайталама кош сөздөрдү жасалыш өзгөчөлүгүнө жана фонетикалык белгилерине карап төмөнкүдөй классификациялоого болот:

а) толук кайталоо бир эле сөздүн фонетикалык өзгөрүүлөргө учурабастан, эки жолу кайталанышы аркылуу уюшулат: *buldur buldur* < «булдур-булдур» (ДТС122) // *адыр-адыр, короо-короо* ж.б.

б) рифмалашкан кайталоо кайталама композиттердин экинчи түгөйүнүн кээ бир тыбыштык өзгөрүүгө учуроосунун натыйжасында жасалат: *iidiŋ tuduŋ* < «кыйынчылык» (ДТС565) // *кагаз-магаз, чай-пай* ж.б.

в) күчөтмө кайталоо: *jur jumŋaq* < «жуп-жумшак» (ДТС281) // *тап-таза* ж.б.

Жалпылама кош сөздөрдүн жасалышындагы семантикалык фактор аттуу экинчи бапта копулятивдүү композиттердин тарыхый эволюциясындагы семантикалык фактор иликтөөгө алынат. Тилде калыптанган маанилер бири-бири менен түрдүү маанилик катышта болушат; алар бири-биринин ордун алмаштыруу же болбосо карама-каршы туруу же салыштыруу касиеттерине ээ. Мына ушул семантикалык катышка байланыштуу сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги жалпылама кош сөздөр синонимдик, антонимдик жана ассоциативдик катыштагы композиттер деп үч топко бөлүнөт.

Синонимдик кош сөздөр тилдин сөздүк корунда лексикалык синонимдер болгондо гана уюшулат. Синонимдик кош сөздөрдүн компоненттеринин басымдуу бөлүгү жалпы түрк орток лексикасынан алынган, бирок өздөштүрүлгөн сөздөрдөн уюшулган композиттер да аз эмес. Кош сөздөрдүн курамындагы лексикалык бирдиктердин төл же өздөштүрүлгөн сөздөрдөн жасалгандыгына карай үч топко бөлүнүп каралат:

а) чыныгы түрк элементтерин камтыган синонимдик кош сөздөр: *arŋ süzük* < *arŋ* III 1. «аруу, таза» + *süzük* «аруу, таза» = *аруу, таза* (ДТС 52). Баары 531 // *кылык-жорук, уу-чуу* ж.б. Баары 382 композит.

б) биринчи компоненти түрк, экинчиси өздөштүрүлгөн сөздөр: *tür asil* < *бай.т. tür* I 3. «ата-теги» + *ар. asil* 2. «ата-теги» = *ата-теги* (ДТС 598). Баары 23 // *атак-пр.* < *кит* данк, ант- *ар.* шерт ж.б. Баары 32 композит.

в) биринчиси өздөштүрүлгөн, экинчи төл сөздөрдөн уюшулган кош сөздөр: *futsi bilgä* < *кит. futsi* «акылман» + *бай.т. bilgä* I 2. «акылман» = *акылман* (ДТС 194). Баары 60 // *кит.* чын-төгүн ж.б. Баары 44 композит.

г) эки компоненти тең өздөштүрүлгөн сөздөрдөн жасалган синонимдик кош сөздөр: *pänd nasihat* < *п. pänd* «кеңеш» + *ар. nasihat* «кеңеш» = *кеңеш* (ДТС 397). Баары 19 // *ир.* арман – *ар.* арыз ж.б. Баары 52 композит.

Кош сөздөрдүн курамы тилдин өнүгүү процессинде сөзсүз өзгөрүүгө учурайт. Алардын компоненттеринин бири архаизмге айланса, тескерисинче тилде жаңыдан пайда болгон неологизмдерден уюшулушу мүмкүн. Мына ушул белгилерди эске алуу менен кош сөздөрдүн компоненттеринин берген реалдуу маанисине, семантикалык салмагына карай төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

а) эки компоненти тең толук маанилүү синонимдик кош сөздөр: *alp ayŋ* < *alp* II 3. «оор» + *ayŋ* I 1. «оор» = *оор* (ДТС 37). Баары 584 // *эл-журт, кары-картаң* ж.б. Баары 441 композит.

б) экинчи компоненти өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ эмес синонимдик кош сөздөр: *qoŋq-ajman-* < *qoŋq-* «коркуу, кооптонуу» + *ajman-* = *коркуу, кооптонуу* (ДТС 458). Баары 49 // *үй-бүлө* ж.б. Баары 61 композит. Кыргыз тилинде биринчи компоненти өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ эмес кош сөздөр (*ыр-чыр, эбепке-себеп, үрп-адат*) саналуу гана болсо, сөздүктө кездешпейт.

в) эки түгөйү тең өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ эмес кош сөздөр: *savar kesäg* < «дары-дармек» (ДТС 492) // *үрүн-баран* ж.б.

Антонимдик катыштагы кош сөздөр карама-каршы маанидеги эки башка негиздин айкашынан жана бир эле уңгуга оң жана терс форманын мүчөлөрү жалганып, анын эки жолу кайталануусу аркылуу жасалат. Мына ушул структуралык өзгөчөлүгүн эске алып, антонимдик кош сөздөрдү эки топко бөлүүгө болот:

а) эки башка уңгудан турган же лексикалык антонимдер: *iç taş* < «ичи-тышы» (ДТС 201). Баары 27 // *илгери-кийин* ж.б. Баары 92 композит.

Кыргыз тилинде белгиленген структурадагы антонимдик кош сөздөрдүн арасынан өгөй-кагай жана тым-тырс композиттерин өзүнчө бөлүп кароо зарыл. Тилдин өнүгүшүнүн азыркы этабында лексикалык маниге ээ эмес кагай формасы тарыхый жактан биринчи компонентине карама-каршы мааниде колдонулган. Өгөй сөздүктө да азыркы эле «не родной» маанисинде колдонулган: *ögaj ata* (МК I 123); *ögaj qiz* (МК I 123). Ошол эле сөздүктө *qaq* < «ата» (КТБ₅), *qaqdaş* < «ата тараптан туугандар» (МК III 382) формалары кездешет. Эгерде байыркы *ŋ* же *ng*, *к/г* тыбыштарына өтүүсүн эске алсак (салыш.: *qoŋar* (МКIII 102) //кочкор), «родной маанисиндеги кагай формасы тыбыштык жылышуулардын натыйжасында *qaq* формасынан келип чыккан.

б) бир унгудан турган антонимдик кош сөздөр: *erkligin erksizin* < «эркин-эрсиз» (ДТС 180) // тийер-тийбес ж.б. Баары 7 композит.

Антонимдер сырткы дүйнөдөгү кубулуштардын, белгилердин, сапаттардын ортосундагы объективдүү карама-каршылыкты гана чагылдырбастан, кээде кыйыр түрдө образдуу карама-каршылыкты берип калышы ыктымал.

1. Антонимдик кош сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн компоненттери объективдүү карама-кашылыкты билдирген композиттер түзөт. Бул топтогу кош сөздөрдү бириктирип турган жалпылык - реалдуу чындыкты чагылдырып турушу. Бир жалпылыкты түзүү менен бирге, бул топтогу антонимдик кош сөздөрдү бири-биринен айрымалап турган өзгөчөлүктөр да жок эмес. Ушул өзгөчөлүктөрдү эске алып, реалдуу карама-каршылыкты чагылдыруусуна жараша объективдүү антонимдик кош сөздөрдү төмөнкүчө ажыратууга болот:

а) салыштырмалуу карама-каршылыкты билдирген антонимдик кош сөздөр: *ayŋ ucuz* < *ayŋ* II 1. «кымбат, баалуу» + *ucuz* 2. «арзан» = баасы (ДТС 19). Баары 7 // алыс-жакын, дос-душман ж.б. Баары 41 композит.

б) абсолюттуу карама-каршылыкты билдирген кош сөздөр: *keŋ kündüz* < *keŋ* 2. «түндөсү» + *kündüz* 1. «күндүзү» = күнү-түнү (ДТС291). Баары 17 // жатса-турса, жазы-кышы ж.б. Баары 52 композит.

2. Кыйыр, образдуу түрдө берилген карама-каршылык: *асман-жер*, *эркек-аял* ж.б. Баары 6 композит.

Жалпылыктар: бир унгудан турган антонимдик кош сөздөрдүн өнүгө албашы; этиш сөздөрдөн жасалып, перфектик мааниде колдонулган бир гана композиттин кезигиши. Айрымачылыктар: байыркы түрк жазма эстеликтерине караганда, азыркы кыргыз тилинде карама-каршы маанидеги кош сөздөрдүн сан жагынан көбөйүшү; түрдүү унгудан жасалган композиттердин кыргыз тилинде жыш учурашы.

Ассоциативдик катыштагы кош сөздөрдүн лексикалык мааниси компоненттердин маанисинин суммасынан түзүлөт. Мына ошондуктан компоненттер алгачкы лексикалык маанисинен ажырабайт, натыйжада алар бир өңчөй мүчөлөрдү элестетишет.

Ассоциативдик кош сөздөр төмөнкүдөй топтордон турат:

а) зат атоочтон жасалган кош сөздөр жазма эстеликтердин тилдеринде жакшы өнүккөн: *eş tuş* < *eş* I «дос, жолдош» + *tuş* I «убакыт, учур» = тең-туш (ДТС 184). Баары 136 // идиш-аяк, жем-чөп ж.б. Баары 23.

б) сөздүктөгү туугандык түшүнүктү билдирген кош сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн кыргыз тилинде баштапкы формасында колдонулат: *ана ата* < «ата-эне» (ДТС 43) // ата-баба ж.б.

в) кесипти билдирүүчү кош сөздөр -*çi*(-чы) мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат: *kügçi küzätçi* < *kügçi* «кабарчы» + *küzätçi* «күзөтчү» = күзөтчү (ДТС 324). Баары 16 композит // жумушчу-дыйкан, эмчи-домчу.

г) жаныбарлардын аталышына байланыштуу кош сөздөр: *qurt qoŋuz* < *qurt* I «курт» + *qoŋuz* «коңуз» = курт-кумурска (ДТС 468). Баары 4 // ит-куш, карга-кузгун, курт-кумурска ж.б. Баары 13 композит.

д) сапаттын аталышы сөздүктө сын атооч сөз түркүмүнүн негизги формасы аркылуу же башка сөз түркүмүнөн (зат атооч) сапаттын бардыгын же жоктугун билдирген -*луу*, -*сыз* мүчөлөрүнүн жардамы менен ишке ашкан. Баары 86 композит: *jetiz uzun* < *jetiz* «кең» + *uzun* «узун» = кең-кесири (ДТС 259), *ðçmäksiz üzülmäksiz* < «үзгүлтүксүз» (ДТС 376) // Баары 7: баалуу-барктуу, жылуу-жумшак ж.б.

е) кыймыл-аракеттин аталышына байланыштуу кош сөздөрдүн эки компоненти, кээде биринчи же экинчи компоненттери кыргыз тилинде алгачкы маанилеринде колдонулганын байкоого болот. Кыргыз тилинде бул типтеги түркүмдөш кош сөздөр чакылдардан уюшулган. Баары 185 композит: *aç-belgült-* < «ач жана көрсөт» (ДТС 4) ж.б. // алалап-кулалап, арданын-кордонуп ж.б. Баары 51 композит.

ж) сөздүктө абстрактуу зат атоочтор туунду этиштерге -*maq*//*-mük* жана -*пç*//*-ç* грамматикалык формаларынын жалганусунун натыйжасында жасалган. Кыргыз тилине бул топтогу кош сөздөр мүнөздүү эмес.

Сөздүктө ассоциативдик катыштагы композиттер жакшы өнүккөн; жазма эстеликтерде аталган айкаштагы этиштен уюшулган кош сөздөргө этиштик маани гана мүнөздүү болсо, кыргыз тилинде субстантивдешкен абалда гана колдонулат.

Кайталама кош сөздөрдүн жасалышындагы семантикалык фактор. Кайталама кош сөздөр тигил же бул сөз түркүмүнөн жасалып жаткандыгына байланыштуу түрдүү маанилик оттенкторду беришет. Мисалы, зат атоочтордун кайталанышында топтогуч жана көптүктү билдирүүчү маани берилет: *aşsaq buşsaq* < «аксак-тексек» (ДТС71) // ыпыр-сыпыр, мөмө-чөмө. Сөздүктө зат атоочтон жасалган кайталама композиттер номинативдик функцияда колдонулгандыктан, сүйлөм тизмегинде зат атоочтун милдетин аткара алат. Мисалы, *müñüz müñüz* < «балдардын мүйүз-мүйүз оюну» (ДТС354).

Сын атоочтордун толук жана жарым-жартылай кайталануусунан жасалган композиттерде жогорку сапатты билдирүүчү маани берилет: *jur jurşaq* < «жуп-жумшак» (ДТС281) // кып-кызыл, тап-таза ж.б.

Жазма эстеликтерде кош сөздөр эсептик (*miŋ miŋ*) жана иреттик сан (*ilki ilki*) атоочтордон уюшулса, кыргыз тилинде эсептик сан атоочторго мүчөлөр жалгануу аркылуу жасалат (бир-бирден, үч-үчтөн ж.б.). Сан атооч кош сөздөрдө ажыраткыч мааниси берилет.

Сөздүктө жана кыргыз тилинде тактоочтордон уюшулган композиттер кыймыл-аракеттин улам-улам кайталаныш өзгөчөлүгүн туюндурат: *aquu aquu* < “акырын-акырын” (ДТС50) // кайта-кайта. Чакчылдардан жана тууранды сөздөрдөн уюшулган кайталама кош сөздөрдө кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, бир нече ирет кайталангандыгын көрсөтүүчү маанилер берилет.

Кош сөздөрдүн жасалышындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн функциясы. Диссертациянын бул бабында кош сөздөрдүн жасалышындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн функциясы, алардын этимологиясы, семантикалык өзгөчөлүктөрү изилденет.

Монгол жана кыргыз тилиндеги параллелдиктер. Байыркы түрк уруулары менен монголдордун ортосундагы этникалык-маданий, экономикалык байланыш бул элдер алып жүргөн тилдердин лексикалык курамына, грамматикалык түзүлүшүнө өзүнүн чоң таасирин тийгизген. Эки тилдин ортосундагы параллелдиктерди эки башка тарыхый доордун аралыгында келип чыккандыгына байланыштуу эки этапка ажыратылат.

Биринчи мезгилге эки тилге тең мүнөздүү параллелдиктерди киргизебиз. Бул монголизмдердин басымдуу бөлүгү тилдин өнүгүшүнүн азыркы этабында реалдуу мааниге ээ эмес композиттердин курамында гана келип тигил же бул түшүнүктү билдиришет.

ДТС: *alban jasaq* < монг. *alba(n)* < “алык-салык”¹ + *бай.т.* *jasaq* = алык-салык (ДТС 34); Түрк тилдеринде албан ~ алваң ~ алман формаларында колдонулат (ЭСТЯ 448).

Кырг.: ой-тоо – 1) ой > монг. токой, бор «кызыл карагайлуу токой, токойчо – азыркы якут тилинде «токойчо» (ЭСТЯ 426), ал эми кыргыз тилинде жана сөздүктө «ой, ойдуң» маанисинде колдонулат (ДТС 365); 2) тоо > монг. таг «анча бийик эмес бөксө тоо, тоонун жалпак чокусу» ж.б.

Экинчи этапка XIII-кылымда монголдордун Орто Азиядан баштап Кичи Азияга чейинки аймакты басып алышынын натыйжасында түрк тилдерине өздөштүрүлгөн монголизмдер киргизилет.

Кырг: бакыт-жыргал – жыргал > монг. *jǰǰal* «бакыт» (монг. *jǰǰa-* “бактылуу болуу” + -I) (ЭСТЯ 43). Монголизмдердин басымдуу бөлүгү бир компоненти өз алдынча турганда реалдуу мааниге ээ эмес

композиттердин курамында колдонулган.

Компоненттери кытай тилинен өздөштүрүлгөн кош сөздөр. Байыркы кытай лексикасы Тан империясынын мезгилине таандык. Чыгыш түрк каганаты VIII. орто ченинде Тан империясына көз каранды абалда калат. Мындай коомдук-саясий абал түрк лексикасынын сөздүк коруна өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Сөздүктө колдонулган кытайизмдерди биринчи этапка киргизебиз.

ДТС: *bütün çin* < *бай.т.* *bütün* II «ишенимдүү» + *çin* > *кит.* *çhên* «туура; ишенимдүү» (Gabaïn 1974,334)¹ > *кит.* *чжень* «чыныгы»² = чыныгы (ДТС134). Кырг.: темир-тезек – *temir* // *temür* (КР31,₁) < *кит.* *te-pi* «темирдин бөлүгү» (Чэнь Чан-Хао 1953,169)³ ж.б.

Кытай тилинин таасиринин өсүшүнүн экинчи этабы Цинь империясынын тарыхый аренага (XVII–XX кк.) келүүсүнөн башталат. Мындан сырткары түрк тилдерине кытайизмдер монгол жана маньчжур тилдери аркылуу өздөштүрүлгөн. Мисалы, *заң-закон* > *заң* “мыйзам, салт” < *кит.* *jaŋ* «модель, үлгү» > монг. *zaŋg* «мыйзам, салт» < *кит.* *дянь* ~ *дянь* “модель, үлгү” ж.б. Кытай элементтерин камтыган композиттер сөздүктө кыргыз тилине салыштырмалуу жыш колдонулган.

Компоненттери санскрит тилинен өздөштүрүлгөн кош сөздөр. Санскритизмдер байыркы түрк доорунда буддизм дини аркылуу түрк тилдеринин чыгыш бутагы болуп саналган байыркы уйгур тилине өздөштүрүлгөн. Сөздүктө санскритизмдер уйгур жазмасы менен будда жөнүндө жазылган тексттерде кездешет. Мисалы, *qut bujan* < *бай.т.* *qut* II «кут, бакыт; ийгилик, жетишкендик» + *скр.* *bujan* I «жакшылык, жакшылыктуу иш» = “бакыт, кут” (ДТС 471). Баары 19 композит. Санскритизмдердин дээрлик бардыгы кыргыз тилинде колдонулбайт.

Компоненттери иран (фарси) тилинен өздөштүрүлгөн кош сөздөр. X-кылымдан баштап узак убакытка чейин фарси тили Орто Азиядагы жана ага жакын территорияда жашаган элдердин кат тааныган бөлүгүнүн жазма адабий тилинин кызматын аткарган. Түрк тилдеринин курамындагы өздөштүрүлгөн иранизмдер бул тилдердин ажырагыс бөлүгүнө айланган. Жазма эстеликтердин тилдерине иранизмдер фарси адабий тилинен жана анын бир диалектиси катары каралып жүргөн согду тилинен кирген. Согдиана түрк каганатынын курамына киргенден кийин эки элдин ортосундагы карым-катыш күчөгөн. Согдизмдердин түрк тилдерине оозеки кеп аркылуу өздөштүрүлүшү эки башка элдин бир каганаттын курамында жашашы менен түшүндүрүлмөкчү. Согд элементтеринин басымдуу бөлүгү уйгур тамгасы менен жазылган эстеликтерге жана “Кутагду билиг”

1. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // СТ. 1987. №5. – С.69-74.

2. Новгородский В. Китайские элементы в уйгурском языке. -М., 1951. –С.46-47

3. Баскаков Н.А. Ошол эле: -С. 69-74.

1. Рассадин В.И. Монголо-бурятские заимствования в Сибирских тюркских языках. -М., 1980. –С. 45.

чыгармасынын Наманган вариантына мүнөздүү. Мисалы, *uluş känd* < *бай.т. uluş* “кыштак” + *сөгд. känd* “шаар” = кыштак жана шаарлар (ДТС 611).

Ал эми персизимдер фарси адабий тили аркылуу Караханийлер мезгилинде (X-XII кк.) өздөштүрүлө баштаган.

ДТС: *boş azad* < *бай.т. boş* I 1. “эркин, бош” + *n. azad* 1) «эркин, бош»; 2) «эркин болгула (буйрук)»¹ түрк тилдерине биринчи маанисинде өздөштүрүлгөн (ДТС 113);

Кыргыз тилиндеги ираниздер адабий тил менен катар оозеки речте жыш колдонулгандыктан фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган. Мисалы, *дос* (перс.) - *душман* (перс.) > 1) *dost* (ДТС 160); 2) *duşman* (ДТС 161) ж.б.

Кийинки мезгилдерде иранизмдер өзбек, уйгур, тажик тилдери аркылуу өздөштүрүлгөн. Мисалы, ар-намыс – *ир. намыс* 1) «абийир, ар-намыс, репутация»; 2) «мыйзам»; 3) «тазалык»; 4) «үй-бүлөөнүн аял мүчөлөрү»². Кыргыз тилинде жекече турганда да, кош сөздүн курамында да «абийир, репутация» маанисинде колдонулат. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ичинен иранизмдерден уюшулган кош сөздөр туруктуу келип, бүгүнкү күндө структуралык өзгөрүүгө учураган эмес.

Компоненттери араб тилинен өздөштүрүлгөн кош сөздөр. Түрк тилдерине араб лексикасы Араб халифатынын Византия, Иран, Орто Азия ж.б. аймактарды басып алуусунан кийин өздөштүрүлө баштаган. Сөздүктө арабизмдер Жусуп Баласагындын «Кутадгу билигине» жана Ахмед Югниакиндин «Атабат-ал-хакаигине» мүнөздүү. Кош сөздөрдүн курамындагы арабизмдерди шарттуу түрдө эки доорго бөлүп кароого болот. Биринчи этаптагы арабизмдерге байыркы түрк жазма эстеликтеринде кездешкен лексемалар киргизилет.

ДТС: *dävlät qut* < *ар. dävlat* 1) «мамлекет»; 2) «династия»; 3) «таалайдын оомалуулугу»³ + *qut* II «кут, бакыт» = дөөлөт, кут (ДТС 673) ж.б.

Кырг.: таат-ыйбадат – *ар. таат* «моюн сунуу, багынуу» (ДТС 525) + *ар. ыйбадат*⁴ «кудайга сыйынуу» (ДТС 201) ж.б.

Кыргыз тилине гана мүнөздүү арабизмдер экинчи этапка шарттуу түрдө киргизилет: калайык-калк, сак-саламат ж.б.

Сөздүктө компоненттери өздөштүрүлгөн сөздөрдөн жасалган 115ке чукул композит болсо, кыргыз тилинде 152 кош сөздүн бар экенин белгилөөгө болот.

«Кош сөздөрдүн моделдери» Сөздүктө жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн компоненттери лексико-грамматикалык белгилери боюнча түрдүү сөз түркүмдөрүнө таандык. Ошондуктан

1. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. -М., 1950. 39-б.

2. Миллер Б.В. Ошол эле: 964-б.

3. Мочоев Ж. Арабизмы в кыргызском языке. -Б., 1998. 62-б.

4. Мочоев Ж. Ошол эле: 190; 198-б.

аларды дээрлик бардык сөз түркүмдөрүнөн кездештирүүгө болот. Копулятивдүү композиттердин жасалышында тигил же бул сөз түркүмүнүн өнүмдүүлүгүн аныктоо максатында алардын моделдери берилет. Албетте, аныкталган моделдер бири-биринен спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айрымаланып турушат. Кээ бир моделдин негизинде компоненттери түрдүү семантикалык катышта турган жүздөгөн композиттер уюшулса, ал эми айрым моделдерге бирин-экин гана кош сөздөр мисал боло алат.

зат атооч + зат атооч моделиндеги кош сөздөр эки башка негиздин айкашы же бир эле негиздин эки жолу кайталанышы аркылуу жасалат. Баары 421 композит: 417 зат атооч - *arqa jöläk* < *arqa* II «жөлөк» + *jöläk* “жөлөк” = арка-жөлөк (ДТС 53), 2 сын атооч - *tona alp* < *tona* II «баатыр» + *alp* II «баатыр» = эр жүрөк (ДТС 575), 2 тактооч - *qur kezik* < «кезек-кезек» (ДТС 467) // ан-сезим, короо-короо. Баары 452 композит, анын ичинде: 441 зат атооч, 4 сын атооч, 7 тактооч.

зат атооч + зат атооч-та. Модель кош сөздөрдүн биринчи компонентине -та мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат. -та иран тилдериндеги ба- префиксинен өнүккөн жана байланыштыргыч кұранды милдетин аткаруучу морфема экендиги мурда аныкталган, өңчөй кайталама кош сөздөр уюшулат. Сөздүктө бул моделде композиттер кездешпейт, ал эми кыргыз тилинде кийинки мезгилдерде пайда болгон моделдердин бири. Бир валенттүү, тактоочтор жасалат: бетме-бет, оозмо-ооз, тушма-туш, сөзмө-сөз ж.б. Баары 7 композит.

зат атооч-лүү + зат атооч-лүү модели зат атоочко сын атоочтун грамматикалык формасынын жалгануусу аркылуу уюшулат. Бул типтеги кош сөздөрдүн субстантивдешкен учурларын байкоого болот: *aygülyü tegiglig* < *aygülyü* «оорулуу, оорукчан» + *teiglig* «оорукчан» = оорулуу, оорукчан (ДТС22). Сөздүктө зат атооч жана сын атоочтор жасалса, кыргыз тилинде бир валенттүү келип сын атоочтор гана уюшулат. Баары 45 композит: зат атооч 2, сын атооч 43 // эстүү-баштуу. Баары 5 композит.

зат атоочтун жекелик саны + зат атоочтун көптүк саны айкашындагы композиттер сөздүккө мүнөздүү моделдердин бири. Өнүмдүү форма эмес: *qijit qijit* < «жаза + жазалар = жазалар» (ДТС 441). Көптүктү билдирген -t мүчөсүнүн негизинде уюшулган сөздөр байыркы түрк тилдериндеги титулатурада колдонулган: *alpaüt* < «тандалган аскерлер» < *alpaü* “баатыр” (ДТС 37), *tigit* «князь» > *tigin* «князь» (ДТС 547;548) ж.б. Кыргыз тилинде бул көрсөткүч этнонимдердин курамында рудимент катары сакталып калган: меркит (дөөлөс) монг. «мергендер» деген мааниде ж.б. Сөздүктө көптүктү билдирген -an||-en граматикалык формасынын кош сөздүн биринчи түгөйүнө жалгануусу аркылуу уюшулган “*oylan qız*” (ДТС 363) композити бар. Бул мүчөнүн бүгүнкү кыргыз тилинде сакталып келүүсү кыргыз этникалык аталыштарынын факты-материалдары менен бекемделет: атан (багыш): атан - бычылган төө, жумушчу төө; жаманан (кыпчак) ж.б.

зат атооч-ї + зат атооч-ї тибн кош сөздөрдүн эки компонентине тең зат атоочтун таандык мүчөсүнүн (-ї, -sї) жалганышы аркылуу уюшулат. Мисалы, аты-жөнү, колу-жолу, жайы-кышы ж.б. Баары 28 композит: 8 тактооч, 20 зат атооч. -ї, -sї аффикси байыркы мүчөлөрдүн бири. Ал орхон-енисей эстеликтеринде да таандык категориясынын көрсөткүчү катары белгилүү. Мүчөнүн өнүмдүүлүгүнө карабастан, мындай моделдин негизинде сөздүктө копулятивдүү композиттер жасалган эмес.

зат атооч + сын атооч сөздүккө мүнөздүү моделдердин бири. Мындай моделдеги кош сөздөрдүн компоненттеринин биринчиси зат атооч, экинчиси сын атооч сөз түркүмүндө турат. Эки валенттүү, зат атоочтор жана сын атоочтор уюшулат. Мисалы, жақ жауиқ < жақ "тарап" + жауиқ "жакын" = туугандар (ДТС 237) ж.б. Баары 10 композит.

сын атооч + сын атооч модели ар түрдүү негиздердин айкашы же бир эле негиздин эки жолу кайталанышы аркылуу уюшулат. Модель өнүмдүү форма, үч сөз түркүмү жасалат. Баары 107 композит: сын атооч - arıy silik < «таза, тақыба» (ДТС 52); зат атооч - sıq teriñ < «өлчөм» (ДТС 504); тактооч- qadır qatıy < «өтө эле» (ДТС 403) // ачуу-таттуу; зат атооч— улуу-кичүү; тактооч— ачык-айкын ж.б. Баары 102 композит.

сан атооч + сан атооч моделинин негизинде бир гана (tüman ban < «он миң») жалпылама кош сөзү табылды, ал эми калган композиттер редупликациялык жол менен уюшулган. Сөздүктө жана кыргыз тилинде эки валенттүү, тактооч жана сан атооч уюшулат: ilki ilki < «биринчи» (ДТС 134) // Кырг.: 13 сан атооч, 2 тактооч.

ат атооч + ат атооч моделиндеги кош сөздөр сенек формада. Сөздүктө кош сөздөрдүн басымдуу бөлүгү аныктама, тангыч, сурама ат атоочтордон, кыргыз тилинде шилтеме, жактама жана сурама ат атоочтордон уюшулган. Баары 12 ат атооч, 3 тактооч, 3 сын атооч // баары 4 ат атооч, 10 тактооч.

тактооч + тактооч айкашындагы композиттер эки башка сөздүн айкашы же ошол эле негиздин эки жолу кайталанышы аркылуу түзүлөт. Сөздүктө бул типтеги кош сөздөрдөн тактоочтор гана жасалса, кыргыз тилинде сын атооч, басымдуу бөлүгүнөн тактоочтор уюшулат. Мисалы, aqı amul < «акырын, жай» // илгери-кийин, аста-аста ж.б.

этиш + этиш. Сөздүктө бул моделдин ичинен буйрук ыңгайдагы этиштерден түзүлгөн кош сөздөр сан жагынан басымдуулук кылат. Алар биринчи учурда этиштин негизги формасынан, экинчи учурда буйрук ыңгайдын үчүнчү жагынын көрсөткүчү -sun, -sün; -zun, -zün мүчөсүнүн жардамы менен жасалган. Ошондой эле этиштин өздүк жана кош мамилесинен жана жак категориясынын жекелик санынын 2-жагынан түзүлгөн композиттердин да бар экендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилинде дуюк мамиленин негизинде «кошул-ташыл» кош сөзү жасалган. Баары 77 композит: emgän- tolyan- < «азаптануу» (ДТС 172) ж.б.

этиш-за + этиш-за. Биринчи каалону билдирген -sa мүчөсү атооч унгуларга гана жалганган. Бирок Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тилине чейин эле анын инфинитивдик мааниси калыптана баштаган. Мындай өзгөчөлүк X-XIII кк. таандык Чыгыш Түркстан эстеликтеринин тилдеринде да сакталган. Тилдин өнүгүү процессинде -sa формантынын атоочко жана этишке жалгануучу баштапкы жөндөмдүүлүгү тарыган. Сөздүктө жана кыргыз тилинде кош сөздөр негизинен -sa мүчөсүнүн этишке жалганган учурларынан уюшулган, ал эми атоочко жалганган бир гана учурду байкоого болот: астақ suvsamaq < «жокчулук».

этиш-dї + этиш-dї. Кош сөздөрдүн курамында -dї формасы этиштин жак мүчөлөрү, терс маанини берген -та, көптүк маанини берген -lar көрсөткүчтөрү менен айкашып келет. Сөздүктө моделден этиштер гана жасалса, азыркы кыргыз тилинде зат атоочтор уюшулат. Жазма эстеликтерде 52 композит, ал эми кыргыз тилинде «келди-кетти», «кирди-чыкты» кош сөздөрү белгилүү.

этиш-ү + этиш-ү. Модель буйрук ыңгайда турган этишке -ү (-g; -y; -ig; -y; -üg; -ay; -ag) мүчөсүнүн жалганышы жасалат. Бул мүчө тарыхый жагынан -gak||-gik мүчөсүнүн башкы «g» тыбышынын кыскарып тушуп калышынан пайда болгон. -gak||-gik мүчөсү азыркы кыргыз тилинде уңгу-мүчөгө ажыратууга мүмкүн болбогон сөздөрдүн курамында кездешет: бычкак//бычак, соргок, капкак, тангак, туткак, безгек ж.б.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде -ү жазма аффиксине караганда, -gak ||- gik формасы көбүрөөк колдонулган. Алардын ичинде сенек формага айланып калган сөздөр да кездешет: qajıyq || qajıyq (МК I.186) – кырг. кайык, emgak (QBN 87₁) – кырг. эмгек, quylaq || qulaq (МК I. 383) – кулак, erkak –эркек, tamıyq || tamay (Юг.А₂₀₇) – тамак ж.б. Кыргыз тилинде түгөйлөрдүн курамындагы -aq||-ıq мүчөсү азыркы кезде өз алдынча маанини түшүндүрбөстөн, алардын ажырагыс бөлүгүнө айланып кеткен. Мисалы, «арык-торук» кош сөзү туунду негизден турат. Анын биринчи компоненти арык-«худой» маанисинде колдонулат, экинчи түгөйү азыркы кезде семантикалык маанисин жоготкон (тарыхый жактан тор + -ык ажыратууга болот).

«ачык-жарык» кош сөзүнүн экинчи түгөйү лексикалык маанисинен ажыраган жары- унгусунан түзүлгөн. Сөздүктө jari- || jarı – «светиться, сиять» формаларында кездешет. Мындай моделдеги кош сөздөрдүн ичинен эки түгөйүнүн тең уңгусу азыркы кезде колдонулган композиттер бар. Мисалы, алык-салык «налоги» кош сөзүнүн уңгусу кыргыз тилинде тирүү форма. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде, мындай моделдеги кош сөздөрдөн зат атоочтор гана жасалса, кыргыз тилинде лексико-семантикалык функциясы кеңейген, зат атоочтор жана сын атоочтор уюшулат. Баары 16: tatıy talıy < tatıy 1. «даам» + talıy = «даам-татым» (ДТС 541) // ачык-жарык, арык-торук. Баары 4 композит.

атоочтук + атоочтук (өткөн чак формасы). Сөздүктө -уап формасынын этиштик маанисине караганда атрибутивдик мааниси басымдуулук кылган. Атоочтуктун өткөн чак формасынын ичинен -mîş (-mîş, -mîş, -mîş) мүчөсү жазма эстеликтерде бир топ жыш кездешет. Кыргыз тилинде -mîş жана -duq формалары айрым сөздөрдүн курамында гана сакталып, азыр атооч сөздөрдүн курамына өтүп кетишкен: турмуш, жазмыш, калдык, бардык ж.б. Сөздүктө модель эки валенттүү, басымдуу бөлүгүнөн этиш, андан соң сын атооч жасалат. Баары 25 композит: jazmîş jañulmîş < “жаңылып-жазуу” (ДТС 250) // ашкан-ташкан. Баары 6 композит, сын атооч жасалат.

атоочтук + сын атооч модели байыркы түрк тилдерине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири. Композиттер сын атоочтун милдетин аткарышат: öbürmîş talu < öbürmîş «өзгөчөлөнгөн» + talu «өзгөчө» = өзгөчө (ДТС 378).

чакчыл + чакчыл моделиндеги композиттер этишке чакчылдын -р (-р, -р; -ур, -ür; -ар, -ар), -гал (-gali, -qali, -kali), -и (-ü; -i, -a; -ju, -jü) мүчөлөрүнүн биринин жалгануусу аркылуу жасалат. Көрсөтүлгөн аффикстер аркылуу жасалган чакчыл кош сөздөр этиштин жана сын атоочтун милдетин аткарышат. Баары 76 композит: qarîşu qavîşu < “аралашуу” // өксүп-өксүп, ыйлап-сыктап, жалынып-жалбарып ж.б.

табыш тууранды сөз + табыш тууранды сөз моделиндеги кош сөздөр этиш тууранды сөздөрдөн түзүлсө кыймыл-аракеттин бир нече жолу кайталанышын, курамы атоочтордон турса нерсенин көптүгүн көрсөтөт. Мисалы, buldur buldur < “булду-булду” (сууга ыргытылган таштан чыккан табыш) (ДТС 122) // бака-шака, күбүр-шыбыр ж.б.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде курамы эки компоненттен турган кош сөздөр 46, азыркы кыргыз тилинде 35 моделдин негизинде айкашкан. Кош сөздөрдүн компоненттеринин айкашы төмөнкү жолдор менен ишке ашкан: 1) негиздердин айкашы аркылуу (ört jalîn < “от-жалын” (ДТС 389) // эл-журт ж.б.); 2) сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу (allîm begîm < «алым-берим» (ДТС 35) // эстүү-баштуу ж.б.); 3) сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен (jajîldî jajqaldî < «толкуду» (ДТС 226) // бетме-бет ж.б.

Сүйлөм тизмегинде кош сөздөр аткарган сөз түркүмдөрүнүн статистикасы төмөнкүдөй: зат атооч – 504 (ДТС) // 491 (Кырг); сын атооч – 267 (ДТС) // 249 (Кырг); сан атооч – 1 (ДТС) // 13 (Кырг); этиш – 210 (ДТС) // 2 (Кырг); тактооч – 74 (ДТС) // 101 (Кырг). Изилденип жаткан тилдик категория кыргыз тилинде субстантивдешүү кубулушуна дуушар болуп негизинен заттык жана сындык маанилерде колдонулуп калган. Ал эми сөздүктө этиштер копулятивдүү композиттердин жасалышында негизги кызматты аткарып, предикаттык мааниде гана колдонулган.

Курамы үч же төрт компоненттен турган кош сөздөр. Жазма эстеликтерде үч компоненттен турган композиттер 10, төрт компоненттен турган композиттер 2 моделдин негизинде жасалган.

Кыргыз тилине 2 модель мүнөздүү. Баары бир валенттүү, сүйлөм тизмегинде зат атооч, этиш, сын атооч жана тактооч сөз түркүмдөрүнүн милдетин аткарышат.

Корутунду “Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн жасалышындагы жалпылыктар менен айрымачылыктар бай факт-материалдар аркылуу көрсөтүлдү.

Диссертациянын негизинде жарык көргөн материалдар:

1. Түрк тилдериндеги кош сөздөрдүн изилдениш тарыхы // Вестник КГНУ. Фил. науки. вып. 2, ч. II. –Б., 1999. –С. 81-87.
2. Кыргыз тилиндеги кош сөздөрдү классификациялоо // Вестник КГНУ. Труды молодых ученых. Сер. 5, вып. 1. –Б., 2001. –С. 37-40.
3. Азыркы кыргыз тилиндеги жана ДТСдеги бир муунду кош сөздөр // К. Тыныстанов – XX кылымдын улуу инсаны (Касым Тыныстан уулунун 100 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий-теориялык конференциянын материалдары). –Б., 2002. –С. 54-62.
4. Кыргыз тилиндеги кош сөздөрдү изилдөөнүн айрым маселелери // Демократия жана массалык маалымат каражаттары. –Б., 2002. 103-108-б.
5. Синонимдик кош сөздөр // Вестник КГНУ. Гуманитарные науки. Сер. 1, вып. 3-4. –Б., 2002. –С. 138-140.
6. «Байыркы түрк сөздүгүндөгү» кош сөздөр // Вестник КГНУ. Гуманитарные науки. Сер. 1, вып. 3-4. –Б., 2002. –С. 212-214.
7. Антонимдик катыштагы кош сөздөр // Вестник КГПУ им. И. Арабаева. –Б., 2003. –С. 299-305.
8. Түркүмдөш кош сөздөр («Байыркы түрк сөздүгү» жана кыргыз тилинин материалдарынын негизинде) // Б. Алымовдун 70 жылдык юбилейине арналган илимий-теориялык конференциянын материалдары. –Б., 2003. –С. 297-304.

Каратаева С. К.
«Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү кош сөздөр

Аннотация

Диссертация «Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү кош сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен структуралык-семантикалык жактан тарыхый-салыштыруу планында изилдөөгө арналган.

Эмгек кириш сөз, төрт бап, корутунду, адабияттардын тизмеси жана тиркемеден турат.

Кириш сөздө теманын актуалдуулугу, диссертациянын максаты жана милдеттери көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн структуралык-семантикалык жактан салыштырма-тарыхый планда изилдөөгө алынуусу менен мүнөздөлөт. Изилдөөнүн жыйынтыктары татаал сөздөрдүн сөздүгүн, кыргыз тилинин тарыхый грамматикасын түзүүдө мааниге ээ.

Эмгектин биринчи бабында кош сөздөрдүн этимологиясы жана классификацияланыш маселесинин принциптери каралган.

Экинчи бапта жалпылама жана кайталама кош сөздөрдүн жасалышындагы семантикалык фактордун ролу изилденген. Жалпылама кош сөздөр синонимдик, антонимдик жана ассоциативдик корреляциядагы композиттер деп каралып, алардын ортосундагы жалпылыктар менен айрымачылыктар далилденген.

Диссертациянын үчүнчү бабында компоненттери монгол, кытай, санскрит, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн кош сөздөр жөнүндө кеңири маалымат берилген. Өздөштүрүлгөн компоненттердин этимологиясы, семантикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу иликтөөлөр жүргүзүлгөн.

Төртүнчү бапта сөздүктөгү жана кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн маңызын, функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү максатында алардын моделдери берилген.

Корутундуда “Байыркы түрк сөздүгүндөгү” жана азыркы кыргыз тилиндеги кош сөздөрдүн жасалышындагы жалпылыктар менен айрымачылыктар факт-материалдардын негизинде көрсөтүлгөн.

Каратаева С. К.
«Парные слова в Древнетюркском словаре»

Аннотация

В диссертации отражены результаты исследования структурно-семантических моделей парных слов в «Древнетюркском словаре» в сравнительно-историческом плане с материалами современного кыргызского языка.

Работа состоит из введения, четырех глав, заключения, приложения и списка использованной литературы.

В введении диссертации обосновывается актуальность темы. Научная новизна заключается в том, что структурно-семантическая сторона парных слов современного кыргызского языка исследуется в сравнительно-историческом плане. Приведенные материалы и выводы могут быть использованы при составлении словарей сложных слов и исторической грамматики кыргызского языка.

В первой главе излагаются этимология, принципы и критерии классификации парных слов, из «Древнетюркского словаря» в сравнении с кыргызским языком.

Вторая глава посвящена семантическому анализу значений парных слов.

В третьей главе рассмотрена проблема заимствованных слов, пришедших из арабского, иранского, монгольского, китайского языков и санскрита в исследуемых сочетаниях, а также их этимология, семантика и структурные особенности.

В четвертой главе исследуется сочетаемость слов разных частей речи, их модели, семантические особенности в словаре и современном кыргызском языке. Также рассматривается их соответствие и особенности в разработке теоретических и практических вопросов.

В заключении даются выводы исследования на фактическом материале и устанавливаются общие закономерности в образовании парных слов в «Древнетюркском словаре» и современном кыргызском языке.

Далее дается список использованной литературы по теме на русском и кыргызском языках.

S. Karataeva
Conjugated words in Ancient Turkic dictionary

Annotation

The dissertation reflects the results of the study of structural-semantic models of conjugated words in "Ancient Turkic dictionary" in comparative-historical materials of Kyrgyz language.

The research work consists of Introduction, four Chapters, Conclusion, Bibliography and Supplement with examples of conjugated words.

The introduction part of the dissertation focuses mainly on the essence of the topic. Scientific novelty is that the structural-semantic aspect of conjugated words in modern Kyrgyz language is being studied from the comparative-historical side. The given materials and conclusions can be used in composition of dictionaries of compound words and historical grammar of Kyrgyz language.

The first Chapter states etymology, principles and criteria of conjugated words' classifications in "Ancient Turkic dictionary" in comparison with Kyrgyz language.

Semantical analysis of conjugated words is considered in the second Chapter.

The third Chapter considers the problem of loan words adopted from Arabic, Iranian, Mongolian, Chinese and the Sanscrit languages, and their etymology, semantics and structural properties of combination.

In the fourth Chapter, combinations of words of different parts of speech are studied with their examples and semantic properties in the dictionary and modern Kyrgyz language. In addition, their conformity and properties are considered in both theoretical and practical aspects.

The Conclusion includes results of the study with numerous factual materials and general regularity is established in formation of conjugated words in "Ancient Turkic dictionary" and modern Kyrgyz language.

The Bibliography is given in Kyrgyz and Russian languages.

КАРАТАЕВА СОНАЙЫМ КУБАТБЕКОВНА

«Древнетюркский словарь» сөздүгүндөгү кош

сөздөр

(кыргыз тилинин материалдары менен салыштырма-тарыхый планда изилдөө)

Тех.редактору *Курманалиев Б.К.*

Басууга 13.02.04ж. берилди. Форматы 60x84^{1/16}.

Офс. кагазы. Офс. басуу. Көлөмү 1,0 б.т. Нускасы 150 экз. Заказы 90.

720044. г. Бишкек, "Текник" ББ, Сухомлинов көч. 20.

т. 42-14-55, 54-29-43

E-mail: ict@ktu.aknet.kg, technik@netbox.ru